

UOT 32:93/94

XAQAN BALAYEV

*Bakı Mühəndislik Universitetinin “Ümumi fənlər” kafedrasının dosenti,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
xabalayev@beu.edu.az*

1930-CU İLLƏRDƏ SOVET AZƏRBAYCANINDA MİLLİ DİLİN HÜQUQLARI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

1936-cı ildə Sovet İttifaqının yeni konstitusiyası qəbul edildi. Bunda sonra müttəfiq respublikaların, o cümlədən Sovet Azərbaycanının da yeni konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycan SSR-in konstitusiyaya layihəsində türk (Azərbaycan-müəllif) dilinin dövlət dili (20-ci maddə) olması məsələsi öz əksini tapsa da, bu maddə 1937-ci il martın 14-də keçirilmiş Fövqəladə 9-cu Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında qəbul edilməmişdi. Eyni zamanda qurultayın sənədlərində “türklər” adı “azərbaycanlı”, “türk dili” isə “Azərbaycan dili” ilə əvəz edilmişdi. Bu Sovet hökumətinin SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının Türkiyə təsirindən uzaqlaşdırılması istiqamətində yürütdüyü məqsədyönlü siyasətin növbəti tədbirlərindən biri idi. Sonrakı dövrlərdə türk xalqlarının yazı sistemini təşkil edən latın əlifbasından kiril əlifbasına keçilmişdi.

Açar sözlər: Sovet Azərbaycanı, Sovet İttifaqı, konstitusiya, Azərbaycan dili, dövlət dili.

Giriş. 1936-cı ildə Sovet İttifaqının yeni konstitusiyası qəbul edildi. Bunda sonra müttəfiq respublikaların, o cümlədən Sovet Azərbaycanının da yeni konstitusiyası qəbul edilməli idi. Bu dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri konstitusiyaya dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsi idi.

1937-ci il konstitusiyası hazırlanarkən, layihənin 20-ci maddəsində Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dilinin türk dili olduğu qeyd edilmişdi və layihə 1936-cı ildə Fövqəladə IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına bu cür təqdim olunmuşdu. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi yeni Sovet konstitusiyasını qəbul edən 8-ci Fövqəladə Sovetlər qurultayında (5 dekabr 1936-cı il) iştirak edib Moskvadan qayıdandan sonra həmin maddə layihədən çıxarılmış, 1937-ci il martın 14-də Fövqəladə 9-cu Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında Azərbaycan SSR konstitusiyası dövlət dili haqqında maddə olmadan təsdiq edilmişdi. (2).

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda sosial həyatın bir sıra sahələrində, o cümlədən təhsil sahəsində də milli dilin tətbiqi məsələsi aktuallığını qoruyub saxlamışdı.

1938-ci ildə Azərbaycanın təhsil sistemində rus dilinin tədrisi ilə əlaqədar ciddi dəyişiklik baş verdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin hələ 1920-ci il avqustun 16-da verdiyi əmrnaməyə əsasən təhsilin türk dilində aparıldığı məktəblərdə rus dili, azlıqda qalan millətlərin məktəblərində türk, yaxud rus dili məcburi fənn kimi tədris olunmalı idi. Lakin sonradan, görünür, türkdilli məktəblərin sayı sürətlə artdığına və müvafiq sayda rus dili müəllimləri hazırlamaq imkanı olmadığına görə, yaxud hazırlanmadığına görə əmrnamənin həmin maddəsi geniş tətbiqini tapmamışdı. Azərbaycan XKS-nin və Azərbaycan K(b)P MK-nın 23 mart 1938-ci il tarixli qərarında bu, düşmən əməli kimi qiymətləndirilmişdi.

1938-ci il martın 13-də ÜİK(b)P MK Bürosunun və SSRİ XKS Rəyasət Heyətinin birgə iclasında Sovet İttifaqının qeyri-rus məktəblərində rus dilinin məcburi tədrisi haqqında geniş qərar qəbul etdi. Arxivdə maraqlı bir sənəd saxlanılır. İclasda iştirak edən M.C.Bağırov Stalinin çıxışını özünəməxsus iri hərflərlə aralı və yaygın tərzdə konspektləşdirmişdi:

“Yoldaş Stalin:

1. Bütünlükdə rus dilinə keçilməməlidir, rus dili bir fənn kimi tədris olunmalıdır.
2. Bütün fənlərin ana dilində tədrisi təmin olunmalıdır.
3. (Bağırovun xətti oxunmadığı üçün aydın deyil -*müəllif*).
4. Bütün xalqların və millətlərin əlaqəsi üçün bir vahid dil lazımdır.

5. Əgər alman dili münasib olsaydı, mən ona səs verərdim. Fransız dili münasib olsaydı, mən ona səs verərdim (Stalin özünəməxsus istehzalı yumorundan da qalmamışdı -*müəllif*). Rus dili ən münasibidir. Misal üçün, gürcü, azərbaycanlı, ukraynalı harada biliyini artırmalıdır? Xaricə getməlidir, ya zəngin rus mədəniyyəti əsasında... (ardı yoxdur, yəqin ki, oxunmalıdır: biliyini artırmalıdır – *müəllif*).

Ancaq rus dilinin tədrisi ana dilinin sıxışdırılması kimi hesab edilməməlidir.
Hansı ildən başlamalı?

- 1) 4 illik təhsildə - 2-ci ildən
- 2) 7 illikdə - 3-cü ildən.” (8, 67).

Stalinin çıxışından qərarın obyektiv şəraitin tələbi ilə qəbul edildiyi görünür. Həqiqətən, bir ölkə daxilində yaşayan yüzrlərlə xalqın və millətin nümayəndələri ümumi bir ünsiyyət dili vasitəsilə əlaqə saxlamaq məcburiyyətində idilər. Bu dilin rus dili olması da şübhə doğura bilməzdi və onun təhsil prosesində öyrənilməsindən daha səmərəli bir təlim vasitəsi də düşünmək olmazdı.

Həyatın özü ikidilliliyi məcburi edirdi. Böyük Sovet İttifaqının vətəndaşları yüzrlərlə səbəb üzündən daim ölkə daxilində yerlərini dəyişirdilər və ana dillərindən əlavə rus dilini də bilməli idilər.

Azərbaycanda da Azərbaycan-rus ikidilliliyi bərqərar olmağa başlayırdı və qeyd olunmalıdır ki, qoşadillilik, yaxud çoxdillilik Azərbaycan üçün yeni bir təzahür deyildi. Azərbaycan tarixən həmişə çoxmillətli ölkə olmuş, müxtəlif dilli ölkələri birləşdirən karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşmişdir. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq ölkədə Azərbaycan dili ilə yanaşı həyatın müxtəlif sahələrində fars və ərəb dilləri işlənməyə başlanmışdı. Ərəb dili elm dili, fars dili poeziya dili, türk dili isə məişət əlaqələri və canlı danışq dili funksiyalarını yerinə yetirirdilər. Ərəb mənşəli “zü-l-lisaneyn” (iki dili bilən) və “lü-l-əlsina” (dilləri bilən) istilahları meydana gəlmişdi. (3, 22-23).

Lakin bununla belə, Leninin milli siyasətinin əsas müddəalarından biri pozulmuşdu. Lenin yazırdı ki, “Biz yalnız bir şeyi: məcburiyyət (kursiv Leninindir -*müəllif*) ünsürü olmasını istəmirik...Biz bu fikirdəyik ki, böyük və qüdrətli rus dilini hər hansı bir adamın dəyənək gücünə (kursiv Leninindir -*müəllif*) öyrənməsinə ehtiyac yoxdur... Məcburiyyət (dəyənək) isə yalnız bir şeyə səbəb olar: məcburiyyət böyük və qüdrətli rus dilinin başqa milli qruplar arasında yayılmasını çətinləşdirər, başlıcası isə ədavəti kəskinləşdirər, milyonlarla yeni çəkişmə törəder, incikliyi, qarşılıqlı anlaşılmazlığı və i.a. qüvvətləndirər” (4, 317).

Lakin, görünür, Leninin nəzərdə tutduğu kimi rus dilinin təbii intişarı otuzuncu illərin sonunda qanəedici olmamışdı ki, ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS həmin qərarı qəbul etməli olmuşdular.

Azərbaycan SSR XKS və Azərbaycan K(b)P MK 1938-ci il martın 23-də ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin qərarını rəhbər tutaraq, “Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin məcburi öyrənilməsi haqqında” qərar qəbul etdilər.

Qərarın preambulasında qeyd olunurdu ki, “Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisi olduqca qeyri-qənaətbəxş təşkil olunmuşdur. Bu, Azərbaycanın qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisini hər vasitə ilə pozmağa çalışan əksinqilabi trotskiçi-buxarınçı və burjua-millətçi ünsürlərin apardıqları təxribat işinin nəticəsidir. Azərbaycan xalqının düşmənləri-burjua millətçiləri SSRİ-nin qardaş xalqları ilə əlaqə və ünsiyyət yaratmaq işində Azərbaycan gənclərinə hər vəchlə mane olmağa cəhd göstərmiş və bununla da Azərbaycan gənclərini böyük rus xalqının zəngin elmi və mədəniyyəti əsasında elmi-texniki biliklər sahəsində özünü təkmilləşdirmək imkanlarından məhrum etmişlər.”(8,58). Qərarın “Azərbaycanın xalq maarifində-qeyri-rus məktəblərində rus dilinin öyrənilməsi işindəki ziyankarlığın nəticələrini ləğv etməkdən ötrü” qəbul edildiyi qeyd olunurdu.

Dövrün partiya-hökumət sənədləri baxımından çox geniş, əhatəli və mükəmməl olan bu qərar rus dilinin öyrənilməsi ilə əlaqədar kompleks tədbirləri (kadr hazırlığı, maddi-texniki baza, müvafiq dərslik və ədəbiyyat nəşri və sair) özündə ehtiva edirdi. 1938-1939-cu tədris ilində 2 min rus dili müəllimi hazırlanması, Bakıda ikinci rus pedaqoji texnikumunun açılması və Sabir adına Pedaqoji Texnikum üçün tikilməkdə olan binanın rus pedaqoji texnikumuna verilməsi, həmin texnikum üçün 250 nəfərlik yataqxana tikilməsi, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda, Azərbaycan Dövlət Universite-

tində, Müəllimlər İnstitutunda hərəsinə 105 nəfər qəbul etməklə rus dili müəllimi hazırlayan şöbələrin açılması, respublikaya kənardan dəvət olunan müəllimlər üçün mənzillər ayrılması, onlarla adda lüğət və dərsliklər, rus dilində dərslik və qiraət kitabları nəşr edilməsi və sair tədbirlər nəzərdə tutulurdu.

Qərarın sonunda göstərilirdi ki, XKS və Azərbaycan K(b)P MK ana dilinin – Azərbaycan dilinin bütün Azərbaycan məktəblərində tədrisin əsasını təşkil etməsi etibarilə əhəmiyyətini qeyd edərək, Azərbaycan SSR-də məskunlaşmış bütün xalqların rus dilini öyrənməsi işinə müstəsna əhəmiyyət verirlər.

ÜİK(b)P MK 13 mart 1938-ci il tarixli qərarın icrasına xüsusi əhəmiyyət verdiyinə görə dərs ili ərəfəsində - iyulun 14-də yenidən məsələni müzakirəyə çıxarmış, müvafiq qərar qəbul etmişdi. İyulun 20-də Azərbaycan K(b)P MK bürosu da həmin qərarı rəhbər tutaraq, “Qeyri-rus məktəblərində rus dilinin tədrisi haqqında ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin qərarının yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında” qərar qəbul etmiş, respublikanın partiya və sovet orqanlarına lazımi tapşırıqlar vermişdi (6, 189).

Qəbul edilmiş qərarlar respublikada rus dilinin öyrənilməsi işinə ciddi təkan vermiş, bütün sonrakı illərdə əhəmiyyətli rol oynamışdı.

Həmin dövrdə - otuzuncu illərin sonlarında Azərbaycan dili də respublikanın çoxmillətli əhalisi arasında getdikcə daha çox ümumiyyətlə dilinə çevrilməkdə idi. Oxucuları tamamilə azaldığına görə Bakıda nəşr olunan “Baku eşçese” (tatar dilində) və “Kommunist” (tat dilində) qəzetləri MK bürosunun 9 aprel 1938-ci il tarixli qərarı ilə bağlanmışdı. Azlıq təşkil edən millətlər onlar üçün qanunlarda təsbit olunmuş ana dilində təhsil almaq hüquqlarından da təcridcən imtina edirdilər. İbtidai məktəblərdə ana dilində oxuyan şagirdlər sonrakı siniflərdə Azərbaycan dilində təhsil almaqda çətinlik çəkirdilər.

İlk dəfə 1938-ci ildə Astarada talışdilli ibtidai məktəblər ləğv edilmişdi. Astarə Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi V.H.Axundov Azərbaycan KP-nin XIV qurultayındakı (7-14 iyun 1938-ci il) çıxışında bu məsələni qaldıraraq demişdi: “İki kəlmə talış dili haqqında qeyd etmək lazımdır. Cəsarətlə demək istəyirəm ki, talış dilinin 4-cü sinfə qədər aparılması məsələsində böyük ziyançılıqlar vardır ... Buna görə haqlı olaraq kolxozçular tələb edir ki, 4-cü sinifdən sonra Azərbaycan dilinə keçincə, 1-ci sinifdən Azərbaycan dilinə keçsək daha yaxşı olar. Zənn edirəm, qurultay bu məsələni nəzərə alacaq ... Yeni rəhbərlikdən xahiş edirəm bu məsələni qarşısına qoysun” (1, 162).

Qurultaydan sonra V.Axundov MK-nın məktəb şöbəsində məsələnin həll olunmasını xahiş etmişdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin birinci sessiyası (18-22 iyul 1938-ci il) keçirilən günlərdə yenidən MK-nın məktəb şöbəsinə müraciət etsə də, məsələnin həll edilmədiyini görən V.Axundov Astaraya qayıdandan sonra məsuliyyəti öz üzərinə götürərək, məsələni RİK sessiyasının müzakirəsinə çıxartdırmış, talışdilli ibtidai məktəblərin ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdirmişdi. Öleyhdarları bundan istifadə edib MK-ya şikayət məktubu göndərəndən sonra rayona gəlmiş komissiya məktəblərin həqiqətən talış əhalisinin istəyi ilə bağlandığını müəyyənləşdirmiş və məsələ bununla da bitmişdi (5, 76-78).

Azlıqda qalan millətlərin Azərbaycan dilində təhsilə keçilməsində Lenin milli siyasətindən irəli gələn demokratik prinsiplərin gözlənilməsinə ciddi nəzarət edilir və bu prosesin heç bir zor tətbiq etmədən, xalqların öz arzusu ilə, könüllü davam etməsinə şərait yaradılırdı. Yengiloylarla bağlı hadisə bu cəhətdən səciyyəvidir. 1937-ci ildə Zaqatala, Qax, Balakən rayonlarının bəzi kəndlərində Maarif Nazirliyinin sərəncamı ilə yengiloylar Azərbaycan dilində təhsil almağa başlamışdılar. Bəzi kəndlərdə isə təhsil gürcü dilində saxlanılmışdı. Məsələ MK-da araşdırılarkən, Azərbaycan dilində təhsilin tətbiq edilməsinin heç də yengiloyların əksəriyyəti tərəfindən müdafiə edilmədiyini məlum olanda, MK bürosunun 27 iyul 1937-ci il tarixli qərarı ilə gürcü dilində tədris bərpa edilmiş, eyni zamanda sovetlərdə yengiloylara öz ana dilində xidmət göstərilməsi haqqında tapşırıq verilmişdi (7, 255).

Nəticə. Yuxarıda yazılanlara yekun olaraq deyə bilərik ki, azlıqda qalan millətlərin Azərbaycan dilində təhsilə keçilməsində Lenin milli siyasətindən irəli gələn demokratik prinsiplərin gözlənilməsinə ciddi nəzarət edilir və bu prosesin heç bir zor tətbiq etmədən, xalqların öz arzusu ilə, könüllü davam etməsinə şərait yaradılırdı. Yengiloylarla bağlı hadisə bu cəhətdən səciyyəvidir. 1937-ci ildə Za-

qatala, Qax, Balakən rayonlarının bəzi kəndlərində Maarif Nazirliyinin sərəncamı ilə yengiloylar Azərbaycan dilində təhsil almağa başlamışdılar. Bəzi kəndlərdə isə təhsil gürcü dilində saxlanılmışdı. Məsələn MK-da araşdırılarkən, Azərbaycan dilində təhsilin tətbiq edilməsinin heç də yengiloyların əksəriyyəti tərəfindən müdafiə edilmədiyi məlum olanda, MK bürosunun 27 iyul 1937-ci il tarixli qərarı ilə gürcü dilində tədris bərpa edilmiş, eyni zamanda sovetlərdə yengiloylara öz ana dilində xidmət göstərilməsi haqqında tapşırıq verilmişdi (7, 255).

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XIV qurultayında Astara Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi V.H.Axundovun çıxışı. ARSPİHDA (Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi), f.(fond) 1, s.(siyahı) 74, i. (iş) 26.
2. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın Azərbaycan dövlət dili haqqında məsələnin müzakirəsinə həsr olunmuş 2 noyabr 1995-ci il tarixli iclasının materialları / "Azərbaycan" qəzeti, 4,7, 9-11 noyabr 1995.
3. Quliyev Ə.Q. Azərbaycan dilinin funksional inkişafı (məsələnin qoyuluşu). – Azərbaycan SSR-də ikidilliliyin linqvistik və sosiolinqvistik məsələlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın məruzələrinin tezisləri. B., 1988, 29 s.
4. Lenin V.İ. Məcburi dövlət dili lazımdır mı? - Əsərlərinin tam külliyyatı. [55 cildə]. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, c.24, 1980, s.315-317.
5. Материалы о прекращении преподавания талышского языка в школах Астаринского района. – Личное дело Ахундова Вели Гусейн оглы – первого секретаря Астаринского РК КП (б) Азербайджана в 1937-1938 гг. ГАППОДАР, ф.1, о.25, д.2836.
6. О ходе проведения решения ЦК ВКП(б) и СНК СССР по преподаванию русского языка в нерусских школах. Постановление ЦК КП (б) Азербайджана и СНК Азербайджанской ССР от 20 июля 1938 г. ГАППОДАР, ф.1, о.74, д.510.
7. О языке преподавания в школах ингилойцев. Постановление бюро ЦК КП Азербайджана от 27 июля 1937 г. ГАППОДАР, ф.1, о.74, д.474.
8. Об обязательном изучении русского языка в нерусских школах Азербайджана. Постановление СНК Азербайджанской ССР и ЦК КП (б) Азербайджана от 23 марта 1938 г. ГАППОДАР, ф.1, о.74, д.493.

ХАГАН БАЛАЕВ

*Доцент Бакинского инженерного университета,
доктор философских наук по политическим наукам*

БОРЬБА ЗА ПРАВА НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА В СОВЕТСКОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1930-х гг.

5 декабря 1936 года была принята новая Конституция СССР. После этого все союзные республики приняли свои новые конституции. Несмотря на то, что в проекте конституции Азербайджанской ССР имелось положение о турецком (азербайджанском-ред.) языке как государственном (20-ая статья), данная статья была изъята на IX Чрезвычайном Всеазербайджанском съезде Советов, состоявшем 14 марта 1937 года. Одновременно в документах съезда название «турки» было заменено на «азербайджанцы», а «турецкий язык» на «азербайджанский язык». Это было очередным звеном в целенаправленном процессе, проводимым Советским правительством по отрыву тюркских народов, живущих в СССР от влияния Турции. В дальнейшем последовал перевод их письменности с латинского алфавита на кириллицу.

Ключевые слова: Советский Азербайджан, Советский Союз, конституция, азербайджанский язык, государственный язык.

KHAQAN BALAYEV

*Associate Professor of Baku Engineering University,
Doctor of Philosophy in Political Science*

THE STRUGGLE FOR THE RIGHTS OF THE NATIONAL LANGUAGE IN SOVIET AZERBAIJAN IN THE 1930S

In 1936, a new constitution of the Soviet Union was adopted. After that, a new constitution of the allied republics, including Soviet Azerbaijan, was adopted. Although the draft constitution of the Azerbaijan SSR reflected the issue of Turkish (Azerbaijani-ed.) As the state language (Article 20), this article was not adopted at the 9th Extraordinary All-Azerbaijani Congress of Soviets held on March 14, 1937. At the same time, in the documents of the congress, the name "Turks" was replaced by "Azerbaijani", changing the names both of the nation and its language. This was one of the next steps in the purposeful policy of the Soviet government to distance the Turkic peoples living in the USSR from Turkish influence. In the following periods, the Cyrillic alphabet was changed from the Latin alphabet, which formed the writing system of the Turkic peoples.

Keywords: Soviet Azerbaijan, the Soviet Union, constitution, the Azerbaijan language, state language.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 noyabr 2021-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 dekabr 2021-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Bilal Dədəyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.
